

מחקר

מאנטי אוטופיה לאוטופיה: זיכרונות מהגרים על ברית המועצות לשעבר

מריה נ' ילנבסקיה ולריסה פיאלקובה

נושא דיונו של המאמר הוא זיכרונות של מהגרים יהודים מברית המועצות לשעבר, החיים כיום בישראל ובגרמניה ורואיינו על ידנו. ההתבוננות של המהגרים בארץ החדשה נעשית תכופות מתוך השוואה לארץ מוצאם, ומתוך כך נחשפים קונפליקטים פנימיים בעמדותיהם כלפיה: היא נתפסת חליפות כבית סוהר וכגן עדן אבוד, כאוטופיה וכאנטי-אוטופיה.

מטרת המחקר

החומר למאמר זה לוקט מתוך ראיונות פנים-אל-פנים עם מהגרים מברית המועצות לשעבר; הראיונות נערכו בשנים 1999-2003 בישראל ובגרמניה. המדגם כולו כולל 123 ראיונות עם 143 נבדקים בישראל, ו-8 ראיונות עם 19 נבדקים בגרמניה, כולם מהגרים שעזבו את בריה"מ לשעבר בשנות התשעים. ה'מספרים', האינפורמנטים שלנו, הם בעלי זהויות אתניות שונות: רוסים, אוקראינים, ארמנים, גרמנים וכו', אולם רובם יהודים. כל הראיונות, להוציא חמישה, נוהלו ברוסית, שפת האם של המראיינות והמראיינים, והוקלטו במלואם (90 שעות הקלטה בערך). מלבד זאת השתמשנו בחומרים שנלקחו מכלי תקשורת-ההמונים של המהגרים ומפורומים של דיונים באינטרנט.

הראיונות הוקדשו לחוויות ההגירה של הנבדקים, אך כולם עסקו גם בזיכרונות המהגרים מארץ מולדתם, וההתבוננות בחייהם בארץ החדשה נעשתה תכופות מתוך השוואה לארץ מוצאם. הזיכרונות, החושפים לעתים קרובות קונפליקט פנימי בעמדותיהם של המראיינים כלפי ברית המועצות, הם נושא דיונו של מאמר זה.

ד"ר מריה ילנבסקאיה היא עמית הוראה בכיר בחוג ללימודים הומניסטיים ואומנויות, הטכניון – המכון הטכנולוגי בישראל.
ד"ר לריסה פיאלקובה היא חוקרת בכירה בחוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה.
השתיים עוסקות יחד בחקר הפולקלור הסלובני, פולקלור והגירה, פולקלור בעולם המודרני וספרות רוסית. פרסמו למעלה מעשרה מאמרים על סיפורים אישיים של יוצאי ברית המועצות לשעבר בישראל.

אזרחי ברית המועצות נוכח מולדתם והמערב: עבר והווה

ברית המועצות נתפסה בעבר כמדינה שמטרתה הראשונית הייתה יצירת חברה אידאלית. במהלך שנות קיומה, על רקע סבלה של האוכלוסייה מעוני ומחוסר-תזונה, בתקופות של 'טיהורים' המוניים [=הוצאות להורג של מי שנאשמו בבגידה במשטר] ומלחמות שגבו קורבנות רבים, לא חדלו האידאולוגים הסובייטים להבטיח לאומה שהצדק והשוויון הנה הם חוגגים את ניצחונם המכריע, והשגשוג הכלכלי לא יאחר לבוא. על טבעה האוטופי של האידאה הקומוניסטית עמדו כבר בשנות העשרים והשלשים סופרים רוסים כי 'זמיאטין, א' פלטונוב, מ' בולגקוב ואחרים. אלא שהשקפותיהם הגיעו לידיעת הקוראים רק בתקופת ה'הפשרה' [=ריכוך הטוטליטריות ואמצעי הטרור של המשטר כלפי האוכלוסייה] של כרוש'צ'וב בשנות החמישים ואף מאוחר יותר, בזמן הפרסטרויקה. אך לא רק ההשקפה האנטי-אוטופית על המשטר הסובייטי צונזרה; נאסרה לפרסום גם ספרות המדע הבדיוני מחמת הסכנה שבהשוואתה למציאות (Stites, 1992: 68).

האידאולוגיה הסובייטית זכתה להצלחה בכך שעלה בידה לטפח דורות של אופטימיסטים שהיו משוכנעים כי 'העתיד המזהיר', הצפוי בקרוב להם או לפחות לילדיהם, מצדיק את ייסורי ההווה. אמונה זו ספגה את המהלומה הגדולה הראשונה כאשר נחשף ב-1956 'פולחן האישיות' של סטלין, ואכזבותיה של האומה מן הרעיון הקומוניסטי גברו והלכו בשנות שלטונו האחרונות של ברז'נייב (בשנות השבעים המאוחרות) והתעצמו עוד יותר בשנות השמונים. הגאווה העצומה על 'המולדת הסובייטית' פינתה את מקומה להתפכחות, שבאה לכלל ביטוי בגל של בדיחות ששמו ללעג את המשטר וליקוייו.

בדיחות היו הסוגה הפופולריות ביותר בפולקלור הסובייטי, וכל אוסף הבדיחות הסובייטיות שיצאו לאור בתקופת הפרסטרויקה ובעידן הפוסט-סובייטי כללו פרקים שלמים שהוקדשו לנושא הקומוניזם. כדוגמה אנחנו מצטטות שלוש בדיחות שזכו לפופולריות במשך עשורים:

- מהו האופק של הקומוניזם?

כמו כל אופק, זהו קו דמיוני שמתרחק ככל שאתה מתקרב אליו.

- שמעת את החדשות? בתוך עשרים שנה נחיה במדינה קומוניסטית. אוי ויי, אנחנו כבר זקנים וחיינו את חיינו, אבל ילדינו המסכנים – איך הם יעברו את זה?

- מה זה קומוניזם?

זה העונש על המהפכה הסוציאליסטית.

(ראו, למשל, Shturman and Tictin, 1992, 68-75; Barskii, 1992, 154-166). (1987: 154-166).

ביטוי אחר לעמדה הביקורתית כלפי המשטר הוא שפע של תארים וביטויים לגלגניים עתירי זלזול-עצמי ביחס לבריה"מ ואזרחיה. הארץ כונתה תקופות Sovdepiia – קיצור של Soviet deputies (נציגים סובייטים). המילה נכנסה לראשונה לשימוש בשנות העשרים, כחלק מלשון-הטעיה שנקטו השלטונות, אך היא התיישנה עד מהרה. היא הוחייתה בעשורים האחרונים של השלטון הסובייטי, כשמתלווה אליה קונוטציה שלילית. כינוי אחר בעל משמעות שלילית למשטר הסובייטי ולאזרחים הסובייטים הוא sovok, משחק מילים על הברה הראשונה של המילה Soviet ושווה-צליל לשם עצם שמשמעותו 'יעה'. משמעויות-הלוואי של sovok הן טמטום, פרובינציאליות, ובאופן כללי – כל דבר שהוא בדרגה שנייה. המילה הפכה לפופולרית כל כך עד שנוצר ממנה תואר – Sovkovyi – שמשמעויות-הלוואי שלו זהות (ראו Mokienka & Nikitina, 1908, Shchuplov, 1998). שם נוסף לאזרח הסובייטי הוא 'הומו סובייטיקוס' [=האדם הסובייטי, כפי שעיבצ אותו המשטר במשך שנים ארוכות], המוגדר ב'אנציקלופדיה לעגה הסובייטית' כ'הומו, שהוא פחות או יותר ספיינס'צ' (Shchuplov, 1998: 502).

מניעים להגירה אל מחוץ לבריה"מ: מציאות ודימוי

עם מבקריו החריפים ביותר של המשטר הסובייטי נמנו אלו שביקשו להגר. להוציא תקופות קצרות מאוד לא ניתן היה להגר מבריה"מ – עד

לשנות השמונים המאוחרות. מונעים בכוחו של רצון בלתי ניתן למימוש לעזוב את ארצם, טיפחו מהגרים פוטנציאליים חלומות על המערב, שהצטייר להם כעולם של חירות ושגשוג לכול. רק למעטים ניתנה הרשות לנסוע לחוץ לארץ, ועל כן רוב אזרחי בריה"מ דמינו את החיים במערב על בסיס ספרים, סרטים ועל סמך סיפורי חוויות שהיו נדירים אך זכו לתפוצה רבה. מקור נוסף למידע על המערב הייתה התעמולה הסובייטית הרשמית, שתיארה את המערב כאויבה המושבע של המדינה הסובייטית. אך כפי שהעיר הסוציולוג שלפנטוך, על אף היענותם כלפי חוץ - ולעתים גם באופן פנימי - לעמדה הרשמית, היו אזרחי בריה"מ הממוצעים קשובים מאוד למערב ולאורח החיים שלו, וניסו לחקותו במובנים רבים (Shlapentokh, 1989: 141). שואפי ההגירה לא רק העריצו את המערב אלא גם אגרו טיעונים לחיזוק החלטתם לעזוב את בריה"מ. כפי שהראו חוקרי הגירה רבים, את רוב השואפים להגר הניעו גורמי דחיפה (push factors – רצון לעזוב את ארץ המוצא) יותר מאשר גורמי משיכה (pull factors – הימשכות לארץ הקולטת) (Brym, 1994: 78-81; Ryvkina,) (1996; Dietz, 2000).

פסימיות עמוקה לגבי עתידה של בריה"מ גרמה תכופות לאופטימיות-יתר בציפיות לחיים הרחק ממנה. משעומתו עם מציאות ההגירה המפכחת, נזקקו ה'מספרים' שלנו לשתי אסטרטגיות מנוגדות: דמוניזציה של ארץ המוצא שלהם – או אידאליזציה שלה. לא-אחת התמזגו שתי הגישות באותו ראיון. להלן דוגמה:

איגור ב', מלינגרד, היגר לבובלינגן (Böblingen), גרמניה, ב-1995; במקצועו מהנדס ובשלב זה עצמאי¹

הייתי רוצה ללכת מעט אחורה ולומר כמה מילים על הסיבות, הסיבות שהניעו אותנו לעזיבה [האינפורמנטים שלנו נמנעים בדרך כלל מהמילים 'אמיגרציה' ו'אימיגרציה' (=הגירה מ- והגירה אל-), ובמקום זאת משתמשים בפעלים 'לעזוב', 'לצאת', 'להגיע'], משום שהבחנתי שבמשך שנים רבות התלבטנו בעניין. כאשר עזבנו, זה לא באמת היה מבוסס על איזה מצע תאורטי. עזבנו

¹ כל שמות המהגרים המופיעים במאמר שונו. שמות הערים והנתונים האתנוגרפיים הקשורים בנחקרים הם אמיתיים. תרגמנו קטעים מן הראיונות ללא עריכה, כדי לשמור על

והגענו לכאן. כן, פתחנו דף חדש, והיינו נתונים בחיפוש אחר משהו. ואז התחלנו להצדיק את ההחלטה שלנו לצאת מרוסיה. קודם כל, זה היה למען הילדים, שנית זה היה בגלל הדיכוי והשעבוד, שלישית בגלל שהכול היה בלתי נסבל שם, וכה הלאה. ככל שנמשכת השהות שלנו [כאן], כך הבסיס התאורטי [נראה] מוצק יותר [...]. היו הרבה דברים רעים שם, אבל לאט לאט אתה שוכח את כל השלילה שם, משום שאתה נתקל בתופעות שליליות דומות בכל ארץ ששלטו בה הסוציאליסטים [...]. ובאשר להצדקה שלנו לבוא לכאן [דווקא]... נראה לי שכמעט אף אחד, קרוב לוודאי 99% מאיתנו, לא יכול לנסח בדיוק את הסיבות שלו לעזיבה כאשר הוא עוזב. פשוט יצאנו. בגלל הילדים, או פשוט משום שהייתה הרגשה שחייבים לעזוב. אבל אז, כאשר מתברר שמהו חסר [לנו], הנשמה הסובייטית שלנו, הנשמה ה-esengovskaia, ה'חבר-מדינית', שלנו מתחילה ל...

אף כי ההתבטאות נותרה בלתי גמורה, מאחר שמרואיין אחר קטע את דברי איגור, ברור שהוא רצה לדבר על נוסטלגיה, על געגועים למולדת. ראוי לשים לב שאיגור מחליף את הצירוף המוכר 'נשמה רוסית' ב'סובייטית' ובצירוף המסורבל 'חבר-מדינית'. הצירוף הלא שגרתי חושף אירוניה עצמית, אותה הפחתת ערך עצמית שהוזכרה בקשר למונחים 'sovok' ו'הומו סובייטיקוס'. לדברי האנתרופולוג האמריקני פסמן, הלאומיות הרוסית שזורה היטב במשמעות של dusha ('נפש', 'נשמה' ברוסית). dusha עדיין נתפסת באופן כזה שהצירוף "נשמה רוסית" מוסיף להישמע הגיוני [לרוסים], בעוד, למשל, "נשמה יהודית" "נשמה טורקית", "נשמה טטרית" ו"נשמה אוקראינית" נשמעים בדרך כלל לא סבירים לרוסים' (Pesmen, 2000: 14). הצירוף 'נשמה סובייטית' נשמע הגיוני עוד פחות. המהגרים מופתעים להיווכח שגם נשמה כזאת עשויה לסבול מגעגועים.

התכונות המיוחדות של ההיגוד (narration) בעל-פה ועל סגנונו האישי של מספר הסיפור. שמרנו גם על מקרים של חילופי שפה. אלה מובאים בטקס באותיות נוטות.

דימוי מערכות החינוך בבריה"מ ובמערב

ראוי לשים לב שאיגור מזכיר בקטע הזה פעמיים עזיבת-מולדת בגלל הילדים. ובאמת, הסיבה הזאת הושמעה תכופות מפי ה'מספרים' המבוגרים שלנו כסיבה להגירה. הורים קיוו שילדיהם יזכו לחיים קלים יותר מחייהם שלהם, וייהנו מכל היתרונות הנופלים בחלקם של מי שחיים בחברה חופשית. עקב זאת, רבים מהאינפורמנטים הרהרו בקול אם ציפיות אלה אכן נמצאו מבוססות, ותכופות הם התחבטו בנוגע ליחסם כלפי שתי מערכות החינוך (בארץ המוצא ובארץ היעד):

לודמילה ז', 44, היגרה מלוברצי (Lubertsy) ב-1991, חיה בנצרת עילית; טכנאית בהכשרתה, בישראל עובדת כעוזרת בית

במה שנוגע לאופן החינוך [=חינוך ילדים בישראל] (הפסקה), אני לא יכולה להסכים [...].
פעם הייתי נוכחת באירוע... ילד בן שלוש או ארבע, ככה, בכה. הוא דרש שאימא שלו תקנה לו משהו. והיא אמרה 'לא'. בתשובה היא שמעה 'בת זונה!'. ומה היא יכולה לעשות? (מגחכת) כלום! ואני חושבת שהיה מגיע לו סטירת לחי הגונה. זה לא סדיזם, זה עונש. ואין דבר כזה כאן, בכלל לא. זה ממש הורג אותי. אני דווקא חושבת שהעיקרון צריך להיות: אם הראש שלך מסרב לעבוד, התחת שלך יכאב [...]. גם אותי אימא שלי הענישה. והיום, בכנות, אני מאוד אסירת תודה לה על כך.

מויסיי ו', בן 74, היגר ב-1991 מקורסק (Kursk), חי באשקלון, ישראל; מהנדס בהכשרתו, בישראל הועסק כפועל וכמנקה רחובות; היום פנסינור

שמעתי שלאחרונה היה דיון בכנסת אם מותר להכות ילד על הישבן. איזה מין נושא לדיון זה בכלל? אני מבין שהם מתכוונים להשפלות. אבל השפלה וחינוך הם שני דברים שונים לגמרי. ברוסיה בעיה כזאת לא הייתה קיימת, חד משמעית! היית נותן לילד סטירה הגונה, והוא היה מבין מיד. כמובן, אני לא סבלתי את האמצעים הקשוחים, הדרקוניים האלה. אבל מה רע בלסטור לילד פה ושם? בטח, לא חזק מדי, רק כדי שהוא יבין. או לפחות

לנזוף בילד, לצעוק עליו. אבל כאן, הם לא עושים כלום... הם אף פעם לא מעירים לילדים.

**דמיטרי ק', 38, היגר ב-1995 ממריופול, אוקראינה; מתגורר בחיפה;
מאמן ספורט**

נראה לי שהם לקחו הכול מבנג'מין ספוק (Spock), חופש בחינוך של הילדים ועוד דברים... ככה זה לא רק בשיעורי ספורט. והרי ידוע שספוק בעצמו היה דיקטטור, בחיי המשפחה שלו כמו גם ב... זאת אומרת שמה שהוא כתב זה דבר אחד, והמציאות זה משהו שונה לגמרי. ובאמת, אני הגעתי למסקנה שהשימוש בכוח הסמכות בחינוך ילדים מביא לתוצאות הרבה יותר טובות מהחופש שנותנים להם.

בשתי קהילות המהגרים – בגרמניה ובישראל – תלונות על המתירנות המופרזת של מערכת החינוך הן נושא שכיח בשיחות פומביות ופרטיות, והחירות הניתנת לצעירים נתפסת כשוות משמעות לאנרכיה. במבט לאחור, בדרך של רטרוספקציה, המהגרים מעריכים מחדש את שיטת החינוך הסובייטית ומגיעים לכלל הוקרת סגולותיה. לא רק ההורים עושים את ההשוואות האלה אלא גם הצעירים שהכירו את שתי המערכות. כדוגמה נצטט מתדיין צעיר בפורום האינטרנט 'נוער רוסי בישראל':

אין ספק, החינוך שלנו חארה, בה! אז איך קורה, שה-churki [צ'ורקי – מילת סלנג רוסית בהוראת טמטום ונחיתות] האמריקנים קונים את המתכנתים הרוסים, ביילורוסים, צ'רנורוסים [=רוסים שחורים], עם שאינו קיים והכותב המציאו בהיתול על דרך ההיקש עם 'ביילורוסים' – רוסים לבנים] שלנו. פשוט משום שהם עושים את העבודה שלהם כמו שצריך, בניגוד לישראלים ה'מיומנים אלף-אלף' שלא לימדו אותם בבית הספר הרוסי לעבוד קשה. (<http://www.souz.ru>, אפריל 2001).

האמירה הנפוצה בשנות השבעים והשמונים: 'סובייטי ומצוין זה היינו הך', שהשתמשו בה על דרך הלגלוג כאשר נידונו [בברית המועצות]

בעיות של איכות גרועה והעדר יעילות, זוכה עתה להערכה מחדש. במדגם שלנו הופכת שיטת החינוך הסובייטית לדגם מובהק להעברה ולרכישה של ידע, ואף יותר מכך - לדגם לשעתוק דפוסי התנהגות שבמרכזם עומדים משמעת, ציות וכבוד למבוגרים. הערך האחרון חשוב במיוחד למהגרים, משום שרבים מהם איבדו את הסטטוס החברתי שלהם, הם תלויים בילדיהם לצורך עזרה בתקשורת עם החברה הקולטת, וקשה להם לשמור על סמכותם. הן מויסיי והן לודמילה מתייחסים לעונש הגופני כאמצעי חינוך לגיטימי. יתר על כן, מויסיי מציג עונש מסוג כזה כאסטרטגיית תקשורת יעילה.

עמדה מסוג זה מעוגנת בתרבות העממית הרוסית. האנתרופולוגית הרוסית שצ'פנסקיה מעירה שהאלימות כלולה במערכת הקודים התרבותיים הרוסית והיא נחשבת לבעלת פונקציות תקשורתיות. היא משמשת אמצעי להסברה, להבנה ולרכישת ידע על נורמות של קבוצה וכן לחיזוק הכללים שההורים משננים לילדיהם. סימנים גופניים, במיוחד כאב, מובנים לכול ועל כן עשויים לשמש אמצעי תקשורת כאשר [נדמה ש]חברה הבנה (Shchepanskaia, 2001: 143).

דימויי החירות והדמוקרטיה בחיי הפרט והציבור

המעבר להאדרת הסמכותיות אינו מודע במידה רבה. ה'מספרים' שלנו סבורים עדיין שהם דוגלים בחירות, אך כאשר החופש מוענק לילדיהם הוא נתפס כהגבלת חירותם שלהם. יתר על כן, החירות טיבה שהיא מאלצת את האדם לבחור ולקחת אחריות על בחירתו – מה שנתפס לעתים כמעמסה יותר מאשר כנכס.

ארקדי ט', היגר מחרקוב, אוקראינה, ב-1990; מתגורר בחיפה; ביוכימאי בהכשרתו, עובד כעוזר-בית

ארקדי: למעשה, [אפילו] לעבור מדירה לדירה זה קשה, אבל בשביל ... ולעבור מארץ לארץ ולשנות את הרגלי היומיום והכול ... אבל אני, למשל, אולי עשר או חמש עשרה שנים לפני השיבה-למולדת [מולדת היהודים, ישראל] חזרתי ואמרתי – הן [מצביע על אשתו ועל חמותו] יאשרו את זה – חזרתי ואמרתי שסופה המר של המפלצת הקומוניסטית עוד יגיע. וכמה שנקדים לעזוב כך ייטב. [...]. תמיד

רציתי להיות בלתי תלוי, במובן מסוים חופשי – לא במובן של אמן חופשי, פשוט חופשי כפרט. לא רציתי שמשוה או מישהו ילחץ אותי. לצערי הרב, מה שנקרא העולם החופשי שלנו ... שם חיינו בעולם הקומוניסטי, שהיה, כמו שאומרים, בית הסוהר הקומוניסטי. כאן אנחנו כביכול בעולם החופשי, דמוקרטיה, אבל הדמוקרטיה... אולי יש לי תפיסה מוטעית, אבל נראה לי שהיא נועדה לעשירים, לאנשים עם כסף.

המראיית: הרי לנין אמר שאדם לא יכול להיות חלק מחברה ולהיות חופשי ממנה. זה ציטוט מהמאמר 'על ארגון המפלגה ועל ספרות המפלגה'. החירות של סופר, עיתונאי או אמן בורגניים מוגדרת כאי-תלות בממון. לנין אמר את זה, וכולנו למדנו את זה בתולדות המפלגה [כך מקובל לקרוא לשיעורים בתולדות המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות].

ארקדי: אבל בכל מדינה, טוב נו, יכול להיות שצריך לבחור באי כמו רובינזון [קרוזו], כך שבמידה מסוימת ... בכל מקרה, לכמה גורמים חיצוניים תמיד תהיה השפעה, נאמר – האקלים, או כמה גורמים אחרים שישפיעו. אבל בעיקרון, לדמוקרטיה אין כמעט שום קשר עם חירות. אנחנו מצאנו את עצמנו בשוק, שבו כל דבר עומד למכירה.

ארקדי עדיין מלא שנאה ל"מפלצת הסובייטית", וטוען שאינו מתחרט על הגירתו. אבל זוהי הכרזה גרידא. במהלך הראיון הארוך איתו הוא מדבר על עבודתו המספקת-מקצועית גם אם צנועת-משכורת בברית המועצות, וחש מושפל על שידיעותיו וניסיונו המקצועי אינם באים לכלל ביטוי בישראל. גם אשתו, בתו וחתנו לא הצליחו למצוא עבודה הולמת את כישוריהם. המצב הזה מנכר את ארקדי לא רק ביחס לחברה הקולטת אלא גם ביחס לרעיון הדמוקרטיה המערבית בכלל. ברית המועצות נותרה לגביו אנטי-אוטופיה, אך האוטופיה מועברת מן המערב אל אי-לא-נושב, שעתה הוא חושש שגם הוא עלול להתגלות כאכזבה.

דימוי הידידות והסולידריות הסובייטית

בין שהם עושים דמוניזציה ובין שהם עושים אידאליזציה לברית המועצות, ה'מספרים' שלנו מאוחדים בגעגועיהם לקשרי הידידות שהם הותירו שם, ותכופות הם משגיבים אותם:

איגור ק', היגר ב-1990 ממוסקבה, מתגורר בחיפה; איש-מדע במקצועו

איגור: במשך עשרים או שלושים שנה היינו עושים יחד טיולים ברגל ומחנאות. כך שהיינו קשורים זה לזה בכזאת... מראיית: אחווה... איגור: אחווה, כן כן, זאת הייתה אחווה אמיתית.

לאוניד ר', בן 54, מקייב, היגר לבובלינגן, גרמניה, ב-1998; במאי תאטרון

וכשכבר גרנו בקייב, והרחוב שלנו, אם אפשר לומר ככה... את יודעת, בזמנים ההם, נולדתי בנובמבר 1947. בתקופה ההיא יחסי ידידות קישרו בין רחובות שלמים, בתי-דירות שלמים. אנשים ביקרו זה את זה בשביל לראות טלוויזיה יחד, את ה-KVN [מכשיר הטלוויזיה הראשון מתוצרת סובייטית]. אחד היה קונה טלוויזיה וכולם היו מצטופפים בדירה שלו. זה היה עם עדשה, שהייתה מוזזת [לאוניד מתייחס לעדשה שהייתה מגדילה את התמונה במסכים הקטנים של הטלוויזיות הראשונות בברית המועצות]. החדר היה מתמלא באורחים, חצי מהרחוב היה מגיע. אלה היו זמנים, זמנים של סולידריות עצומה. זה היה מתישהו בשנות החמישים המאוחרות.

לאוניד ל', 43, היגר ב-1990 מפריאזינו (Friazino), אזור מוסקבה, חי ביוקנעם; בשנת 2000 היגר שוב לקנדה; מתכנת

אני אוהב מאוד את המנטליות הרוסית. רק היום דיברתי על זה עם ליליה [אשתי]; זה ככה, בעיני המנטליות הרוסית מצטיירת כאדם המוכן, מתוך אלטרואיזם גמור, להקריב את האינטרסים

שלו למען אחרים. ברוסיה היה לנו בית בכפר. והיה לנו שכן, שיכור איום. אבל רק היית אומר לו, 'סידורב' – זה היה שם משפחתו – 'סידורב, אתה יכול לעזור לי במשהו? אין לי עצים להסקה'. והוא היה מוכן לעזור כל דבר ולהביא לך עצים. ואז היית שותה איתו בקבוק יחד; אבל זה לא היה בגלל הבקבוק [שהוא היה מוכן לעזור], לא, פשוט הוא היה סוג של אדם כזה. ואני חושב שזאת דוגמה אופיינית, אף על פי שהוא באמת היה שיכור איום.

בסביבה החדשה שהגיעו אליה המהגרים, הצורך במשפחה לויאלית ובידידים נאמנים התעצם מאוד. נטייה זו חזקה במיוחד אצל אנשים הבאים מתרבויות קולקטיוויסטיות. שלפנטוך התייחס לידידות כאחד המוסדות הפרטיים החשובים, המבוססים על יחסים אינטימיים ורגשיים עמוקים ועל קיום מגע מתמשך רב עוצמה (Shlapentokh, 1989: 170-177). בעיקר הייתה הידידות הזאת ההגנה העמוקה ביותר של היחיד אל מול המשטר. תחושת הניגוד בין היחיד למדינה לא התפוגגה כאשר אזרחי המדינה הסובייטית בעבר עברו לארצות אחרות. עבר זמן עד שהמהגרים הצליחו לבנות להם רשתות חברתיות חדשות, ואף כי לעתים קרובות הן נרחבות יותר, הן מגיעות רק לעיתים רחוקות לעוצמה שאפיינה יחסים אלה בברית המועצות. מצב זה תורם לראייה המשגיבה, האידאליזטורית, של יחסי הרעות בעבר.

דימוי בריה"מ כמעצמה פוליטית ותרבותית

מוטיב נוסף השב ומופיע במדגם שלנו הוא הגעגועים להיות אזרח של מעצמת-על שחשיבותה רבה בכל תחום – מן העוצמה הצבאית ועד לתהילה ספרותית ואמנותית.

סימונה ק', היגרה ב-1990 מלוגנסק (Lugansk), אוקראינה; חיה בעכו; בוגרת אוניברסיטה, עובדת כמלצרית

[...] בשלב מסוים התחלתי להרגיש שאני קשורה לכל דבר שהוא רוסי. הייתי ממש מורעלת מהרוסיות (צוחקת). הייתי בפרז בשנה האחרונה. הלכנו, זה היה טיול מאורגן והלכנו לסן-ז'רמן-

דה-בואה [=בית-עלמין רוסי בפריז; סופרים, ציירים, שחקנים מהגרים רבים קבורים בו]. וכל כך התגאיתי שאני שייכת לזה, שאני חלק מזה. לא [חלק] מישראל, ולא מיהדותי [...]. מסיבה כלשהי, זה לא עורר בי גאווה אף פעם. תמיד קיבלתי את זה, כן, ידעתי שזאת עובדה. אבל שם הלכתי והסתכלתי מסביב בגאווה, משום שזה היה גם חלק ממני, והייתי כל כך גאה באנשים האלה ובתרבות הזאת.

**ורוניקה ג', 61, היגרה ב-1990 מקורסק (Kursk), גרה באשקלון;
רופאה, כיום גמלאית**

המראיינת: את עוקבת אחרי החדשות מרוסיה?
ורוניקה: ודאי שאני עוקבת, כן, כן. אני מסתכלת בשלושת הערוצים [ערוצי טלוויזיה רוסיים הנקלטים בישראל]. אני מאוד מאוד מתעניינת [במה שקורה שם], מאוד מאוד. אני חושבת שחוכמת החיים הרוסית יכולה להשפיע על חיינו כאן. היציבות והשגשוג ברוסיה עשויים להשפיע עלינו בדרך חיובית כלשהי. אני מקווה כך, אני חושבת כך, זהו... [...]

המראיינת: וגעגועים? את סובלת מגעגועים?
ורוניקה: לרוסיה? לא. לפעמים אני חושבת על הדירה שלי שם, הייתה לנו דירה נפלאה. או אולי משום שחייתי שם בנעורי... ופתאום הלב מתחיל לכאוב. אבל חוץ מזה – לא, לא, לא. לפני שנתיים נסענו לקורסק לביקור. הרושם היה איום. המדרכה השבורה, חוסר התאורה, הלכלוך בבתים, הכול היה איום ונורא, את מבינה. זה היה מאוד לא נעים, מאוד לא נעים.

אובדן הסטטוס של מעצמת-על פוגע לא רק ברוסיה עצמה אלא גם בתפוצה הרוסית. הרגשות האלה, של גאווה על היותך בן למעצמה, מובעים תכופות מפי מהגרים לישראל הסובלים מהקלסטרופוביה של חיים בארץ קטנה השרויה רוב הזמן במלחמה (Yelenevskaya & Fialkova, 2002: 211-214). אך הם גם נחלת המהגרים לגרמניה. אפשר לראות דוגמאות לכך בראיונות וכן בעיתונות בלשון הרוסית: היוצאת בגרמניה:

[...] אני גם מאמינה ברוסיה ואני רוצה שהיא תתפתח. אני רוצה שאזרחיה יהיו מאושרים וייהנו משקט ומשגשוג. הייתי רוצה להיות גאה בה כפי שהייתי גאה בה בילדותי. אני מעדיפה שאנשים יביטו בי ויגידו מתוך הערכה: 'או, את מרוסיה!' במקום לקלוט מבטים מתנשאים בקרבתי ולשמוע: 'שמעתי שאנשים שם גוועים ברעב. איך נראים לך החיים בגרמניה? את מתכננת לחזור?' הייתי רוצה לשמוע את המוזיקאים שלנו מנגנים רק באולמות הקונצרטים ולא ברכבות-התחתית... ובכן, בואו תמשיכו איתי [...] הייתי רוצה שאנשים מבני עמנו יחוו כבוד-עצמי, ואפילו כשהם חיים בארץ אחרת יוכלו לראות את עצמם כנציגים של ארץ נהדרת ועם ראוי-לכבוד. למה השתתקת? למה אתה מניע בראשך? האם זאת אוטופיה? אתה מבין...! (Bilenskaia, 2003: 5). המרחבים הגדולים של רוסיה נתפסו תמיד כהתגלמות של עוצמה. האנתרופולוג הגרמני גוסינוב מצביע על כך שהדינמיקה של המרחב הסובייטי קשורה בגבולות המתרחבים כל הזמן. הגבול עצמו, עם זאת, נותר בלתי חדיר כשהיה. מושגי התפקיד העולמי והקוסמי, וההתרחבות המובנת-מאליה של הארץ, מתמזגים בדימוי של על-אדם, ענק, אטלס הניצב על המפה והגלובוס נישא על כתפיו (Guseinov, 2000: 27-40). תחושת העליונות הזאת הייתה מקור לפרודיות בתקופה הסובייטית. מכל מקום, כאשר הגבולות החלו מצטמצמים, השיח על המרחב והכוח חדל להיות נושא לצחוק ונקשר בגעגועים לאובדן הטריטוריה והסטטוס הגאו-פוליטי.

משמעויות השיבה לביקור במולדת

הנוסטלגיה היא חלום על העבר. כאשר המהגרים שבים לערים שמהן באו, הם מצפים לטבול מחדש באווירת נעוריהם; אך הם נוכחים לדעת שהערים שהם הכירו נעלמו יחד עם בריה"מ עצמה.

**אלווירה ד', 34, היגרה ב-1994 מטביליסי, גרוזיה, חיה בחיפה; מנקה
בניינים, עצמאית, מהנדסת רכבות בהכשרתה**

בזמנים טובים - אני זוכרת כאשר הזמנים היו עוד טובים. וכשעזבנו הכול היה בבלגאן גמור. אבל זה לא קרה בן-לילה, ההתדרדרות הייתה איטית. ואז באתי לכאן [לישראל], ושלוש שנים אחר כך נסעתי לשם. והתפכחתי מהאשליות. כשבאתי לביקור היה כבר יותר שקט שם [מאשר בשנות ההתנגשויות הצבאיות], אבל האנשים כבר לא היו אותם אנשים. הרבה, הרבה אנשים עזבו. ואֵלה מהכפרים נכנסו לבתים שהתפנו. העיר הגדולה לא הייתה מה שהייתה, לגמרי לא. כבר לא היה יותר החום שהקיף אותנו בילדותנו. שום דבר מזה לא היה. הכול נראה זר.

**אָמה ר', 56, היגרה ב-1990 מלנינגרד/סנט פטרבורג, חיה בבאר
שבע; רופאת עיניים בהכשרתה, עובדת כאופטומטריסטית**

אמה: זה הרי ידוע – צריך לנסוע ללנינגרד. אני הייתי שם (הפסקה) שלוש פעמים. אז זהו, היא נעלמה בלי להשאיר זכר, אף על פי שבעבר לא יכולתי לדמיין אפילו שזה יקרה. בהתחלה זה היה כאילו השתגעתי. בדמיוני הלכתי לאורך הרחובות ואמרתי לעצמי: כאן אני מתרחקת מהבית שלי בליגובקה (Ligovka) [השמות באות נטויה בקטע זה הם שמות מקומות בסנט פטרבורג] ועכשיו אני מתקרבת לנווסקי (Nevskii); עכשיו אני חוצה, לוקחת חשמלית ונוסעת לפטרוגרדסקאיה (Petrogradskaia). זה היה טירוף ממש. ככה זה היה, אה, עד שנסעתי לשם. באתי לשם ונרגעתי לגמרי. הבנתי שזה לא היה המקום שהתאים לי.

המראיינת: למה? באיזה מובן?

אמה: משום ששם, כפי שאמרתי לקרובה רחוקה שלי: 'את יודעת, כאן אני (הפסקה) מוקפת בצללים, לא באנשים'. והיא אמרה לי: 'אבל אלה צללים טובים, חביבים'. ואני ענית: 'אני מעדיפה להיות בין החיים'. האווירה שם יותר מדי עצובה. אפילו לא יכולתי לעבור ליד הבית שלי. הלכתי בצד השני של הרחוב

(שבו נמצא הבית) והסתכלתי לעברו. לא, לא, זה היה ממש בלתי

אפשרי בשבילי להיכנס לשם עכשיו.\

סיכום: עתידה של נוסטלגיה

תמונות מערי-המוצא של המהגרים צוות ועולות ברבים מן הראיונות. הקטעים שבהם המהגרים מדברים על עניין זה מלאים זיכרונות מוחשיים על צבעים, צורות וקולות. הם מדברים על תשוקתם לחוש את העשב ולגעת באבן הבניינים שהכירו. ביום קורא לגעגועים כאלה 'נוסטלגיה רפלקטיווית', סוג הנוסטלגיה ש'יקרים לו קטעי זיכרון מתפוררים והוא מטפל בחלל במושגי זמן' (Boym, 2001: 49). כשם שהמערב היה 'העולם האחר' לגבי אזרחי בריה"מ, כך הופכות עתה ערי-המוצא של המהגרים למקומות שאליהם לא ניתן להגיע גם כאשר פיזית נמצאים בהן.

ההיסטוריה בעל-פה העולה מסיפורי המהגרים מצביעה על האמביוולנטיות של מי שהיו בעבר אזרחי בריה"מ כלפי ארץ מוצאם, שאינה קיימת בעצם עוד. היא נתפסת חליפות כבית כלא וכגן עדן אבוד, כאנטי-אוטופיה וכאוטופיה.

מקורות

Barskii, L. A. (1992). **Eto prosto smeshno ili zerkalo krivogo korolevstva. Anekdoty: sistemnyi analiz, sintez i klassifikatsia**. Moskva: HGS.

[זה פשוט מצחיק נורא, או ממלכה עקומה במראה. בדיחות:]

שיטת ניתוח, סינתזה ומיון; ברוסית]

Bilskaiia, S. (2003). S kakoi bukvy pishetsia "rodina"? **Russkaya Germania**, 13-19 October: 5.

[היש צורך באות גדולה לאיות המילה 'מולדת'?; ברוסית]

Boym, S. (2001). **The Future of Nostalgia**. New York: Basic Book.

Brym, R. J., with the assistance of Rozalina Ryvkina (1994). **The Jews of Moscow, Kiev and Minsk: Identity, Antisemitism, Emigration**. New York: New York University

Press.

Dietz, B. (2000) German and Jewish migration from the Former Soviet Union to Germany: Background, trends and implications. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26(4): 635-652.

Guseinov, G. (2000). *Karta nashei Rodiny: Ideologema mezhdru slovom i telom*. Helsinki: Institute for Russian and East European Studies.

[מפת מולדתנו: מושג אידאולוגי המפריד ומחבר את המילה והגוף;
ברוסית]

Mokienko, V. M., and Nikitina, T.G. (1998). *Tolkovyi slovar' iazyka sovdepii*. Sankt Peterburg: Folio Press.

[מילון ללשון הדיבור הסובייטית; ברוסית]

Pesmen, D. (2000). *Russia and Soul: An Exploration*.

Ithaca and London: Cornell University Press.

Ryvkina, R. (1996) *Evrei v postsovetskoii Rossii—kto oni? Sotsiologicheskii analiz problem rossiiskogo evreistva*. Moskva: Izdatel'stvo URSS.

[יהודים ברוסיה הפוסט-סובייטית: מי הם? ניתוח סוציולוגי של יהודי
רוסיה; ברוסית]

Shchepanskaia, T. (2001) *Zony nasilia: Po materialam russkoi sel'skoi i sovremennykh subkul'turnykh traditsii*.

In: V.V. Bocharov and V.A. Tishkov (eds.), *Antropologia Nasilia*. Sankt Peterburg: Nauka, 115-175.

[אזורי האלימות: סיכום מסורות הכפר הרוסי ומסורות התת-תרבות בת
ימינו, בתוך: אנתרופולוגיה של האלימות; ברוסית]

Shchuplov, A. (1998) *Zhargon-Entsiklopedia sovremennoi tusovki*. Moskva: Kolokol-Press.

[עגה, אנציקלופדיה ל-Tusovka בת ימינו; ברוסית]

Shlapentokh, V. (1989). *Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in Post-Stalin Russia*. New-York, Oxford: Oxford University Press.

Shturman, D. and Tictin, S. (1987). **Sovetskii Soiuz v zerkale politicheskogo anekdota, 2-e izd** Ierusalim: Ekspress

[ברית המועצות בראי הבדיחה הפוליטית, מהדורה שנייה; ברוסית]

Stites, R. (1992). **Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900**. Cambridge: Cambridge University Press.

Yelenevskaya, M. and Fialkova, L. (2002). When time and space are no longer the same: Stories about immigration. **Studia Mythologica Slavica**, 5: 207-230.